

*Good Practices in Education
Добри практики в образованието*

ЗА СЕКСУАЛНОТО ВЪЗПИТАНИЕ В РЕЗИДЕНТНАТА УСЛУГА ЗА ДЕЦА – ЦЕНТЪР ЗА НАСТАНЯВАНЕ ОТ СЕМЕЕН ТИП

Мариела Тодорова-Колева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме. Статията представя някои основни аспекти на сексуалното възпитание при деца и младежи, настанени в социалната услуга от резидентен тип – Център за настаняване на деца и младежи. Разгледани са нормативните регулативи, които определят насоките на сексуалното възпитание в тези услуги, и са представени резултати от анкетно проучване, проведено сред персонала на три центъра на територията на община Велико Търново. Обоснована е нуждата от провеждане на системни занимания, свързани със сексуалните въпроси, именно поради уязвимостта на децата и младежите и ситуацията на риск, от която са изведени. Акцент е поставен върху формирането на сексуална култура и провежданото сексуално възпитание в резидентната услуга, както и трудностите пред персонала при провеждане на беседи и занимания по разглежданите въпроси.

Ключови думи: сексуално образование; грижи за жилищата; семеен дом; деца; млади хора

Социалната и образователната политика в България през последните години е в процес на непрекъснато търсене на възможности за гарантиране правата на децата и осигуряване на защитена и безопасна среда за отглеждане, възпитание, развитие и обучение. В динамичните условия на технологично развитие и информационен бум чрез различни канали това се оказва предизвикателство не само пред родителите, но и пред различни институции, които имат отношение към възпитанието, развитието и обучението на децата. Днес все по-актуални са въпросите, свързани с възпитанието на децата и младежите. Възпитанието се явява отговорност на всички институции в системата на образованието и взаимодействието между тях, като трудностите се изразяват в изграждането на добри отношения между учители и родителите, което е и основното предизвикателство пред съвременния учител (Todorova, 2014). Този процес значително се усложнява при децата в риск, където именно родителите са във временна неспособност да се гри-

жат за децата си и се налага те (децата) да бъдат отглеждани и възпитавани извън семейната среда. Както отбелязва К. Златкова-Дончева, „Спецификите на децата в риск, отглеждани извън семейна среда, произтичат както от особеностите на техния социален статус, така и от дефицитите, проявяващи се в цялостното им психическо и физическо развитие, породени от социалната ситуация, в която се намират, и най-вече липсата на ролеви родителски модел, който да задоволи потребностите им от емоционално приемане“ (Zlatkova-Doncheva, 2017). В тези случаи, наред със семейството и училището, като важен фактор на възпитание трябва да се разглежда и услугата, в която е настанено детето. Проблемът за възпитанието на децата в риск, отглеждани извън семейна среда, значително се усложнява поради включването на различни институции и услуги, които оказват влияние върху детето. След ревизията на изпълнението на Конвенцията на ООН за правата на децата през 2009 г. и приемането на международните Насоки за алтернативна грижа за деца¹⁾ се изведе необходимостта от създаване на услуги, близки до семейната среда. През 2010 г. Министерският съвет прие Национална стратегия „**Визия за деинституционализацията на децата в Република България**“, чийто план за действие бе актуализиран през 2016 г.

В резултат от изпълнението на държавната политика се разкриха резидентни услуги, осигуряващи грижа за децата, които временно или по-дългосрочно трябва да живеят извън семейна среда. Една от тях е Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи, където организацията трябва максимално да се приближава до семейната среда, грижата е индивидуализирана, осигурени са условия за включване в живота на центъра и общността, поддържане на контакти с близки и роднини (когато това е в интерес на детето или младежа) и развитие на умения за самостоятелен и независим живот.

Реализирането на целите на резидентната услуга включва не само социална, но и възпитателна дейност: здравно възпитание и формиране на здравословен начин на живот, трудово възпитание чрез включване на децата в домакински и битов труд, професионално ориентиране и др. При възпитанието на децата и младежите в центровете своето място намират и въпросите, свързани със сексуалното образование и възпитание.

Необходимостта от знания по сексуалните въпроси е безспорна за създаването на взаимно удовлетворяващи и хармонични отношения между партньорите, създаване на здрава семейна система и подходяща среда за отглеждане, възпитание и развитие на децата. В научната литература понятията „полово възпитание и образование“ и „сексуално възпитание и образование“ се разглеждат съвместно. Според някои автори (Strakova, 2005; Popova, 2002; Stefanova, 2018) сексуалното образование и възпитание може да се разглежда като част от половото възпитание и образование, негова конкретизация в определен възрастов период. От друга страна, „половото възпитание е част от

цялостното изграждане на личната идентичност на децата като пълноценни граждани и това засилва необходимостта от стремеж за използване на всички възможности за интегрирането му в образователно-възпитателния процес“ (Stefanova, 2017). В тази връзка, половото и сексуалното възпитание са неотменна част от цялостния процес на възпитание на личността.

Сексуалното възпитание е насочено към изграждане на хармонични взаимоотношения между двата пола, създаване на нагласа за спазване на правилата за осъществяване на секс, водещ до удовлетворяването и на двете страни, за предпазване от нежелана бременност и заболявания, предавани по полов път, изработване на умения за справяне с половите смущения, провеждане на половопросветна дейност сред околните (Prodanov, 2010). Тези основни характеристики определят ролята му при възпитанието на децата и младежите, настанени в центровете за настаняване от семеен тип за деца и младежи.

Целта на настоящата статия е да представи основните измерения на формирането на сексуална култура и провежданото сексуално възпитание в Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи. Теоретичният анализ е свързан с провеждане на анкетно проучване сред персонала в три центъра на територията на община Велико Търново. Поради нарушените умения за привързване и изграждане на стабилни отношения с околните, липсата на ясен родителски модел, липсата на постоянно доверено лице, на опит и познания по редица въпроси, както и самия групов начин на живот, тези деца и младежи са твърде уязвими спрямо сексуална експлоатация, риск от ранно забременяване, неумения за създаване на трайни партньорства, повтаряне на първичния родителски модел и намален родителски капацитет.

За необходимостта от специално разглеждане на въпроси от сферата на сексуалното възпитание при децата в риск са разписани конкретни насоки. Съгласно приетия Закон за социалните услуги, който влиза в сила от 01.01.2020 г., контролът по качеството на предоставяните социални услуги ще се осъществява по Наредба за качеството на социалните услуги, която ще се приема от Министерския съвет (чл. 109, ал. 1). Но към сега действащото законодателство са в сила редица документи, които позволяват да се определят спецификите на стандартите в резидентната услуга. Един от тях е Националната програма за превенция на насилието и злоупотребата с деца (2017 – 2020 г.). В стратегическа цел III от Програмата е заложена превенция на сексуалното насилие, сексуалната злоупотреба и сексуалната експлоатация на деца. Превенцията включва обучителни дейности, промяна на обществените нагласи спрямо насилието и преди всичко спрямо ранните бракове и ранните раждания, които са едни от основните проблемни области при децата и младежите в риск.

Внимание заслужава и Националната програма за превенция и контрол на ХИВ и сексуално предавани инфекции в Република България 2017 – 2020.

Сред целевите групи на Програмата са определени деца и млади хора в риск. При диференцирането на целевата група специално са изведени и децата и младежите, които са настанени в специализирани институции. Дейностите са насочени към правата на младите хора, сексуалното и репродуктивното здраве. Работата с младите хора е насочена към предоставяне на информация, съвременен и интерактивен здравно образование, развитие на общински и училищни програми за сексуално здраве и превенция на рисковото поведение, комуникация за промяна на поведението в училище чрез здравно образование с фокус върху сексуалното здраве и превенция на ХИВ. Стратегическа интервенция 5 от Програмата е конкретно насочена към децата в риск, настанени в институции, или както ги определя Програмата „сираци и уязвими деца“, като е подчертана необходимостта именно сред тези групи да се осигури достъп до здравно образование и изграждането на „социални и жизненоважни умения“.

Качеството на предлаганите услуги за деца се регламентира от Наредбата за критерии и стандарти за социални услуги за деца. В стандарт 5 от Наредбата е посочено, че доставчикът на социални услуги следва да се грижи за подготовката на децата за самостоятелен живот. В стандарт 11, който засяга здравните грижи за детето, т. 5, е заложена необходимостта от разработване на „процедура за обучение и контрол на настанените деца, която включва: а) лична и полова хигиена; б) предотвратяване употребата на алкохол и наркотични вещества и тютюнопушене; в) предпазване от ХИВ/СПИН и други полово предавани болести“. В тази наредба отново ясно е поставен въпросът за сексуалното образование и възпитание, като за целта се изисква в услугата да има разписана и приета програма, по която да работи екипът.

Внимание заслужава и Методическото ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи“. Стандарт 8 от посоченото ръководство регламентира отговорността на доставчика за създаване на условия и осигуряване на подкрепа на децата и младежите за формиране и развитие на „жизнени умения за самостоятелен и независим живот, отдих и свободно време“. В 8.1. са представени примерни области за придобиване на личностни, социални и граждански умения и компетентности от децата и младежите. Тук са посочени и социални и личностни умения за живот, различни видове връзки (приятелство, любов, връзки в семейството), както и умения за общуване, създаване на физически контакт – приемлив и неприемлив. В отделен параграф е заложено сексуалното образование и възпитание. В съдържателен аспект то включва: промените в тялото, сексуалност и полова ориентация, бременност и предпазване от нежелана бременност, превенция на полово предавани инфекции, отговорно сексуално поведение.

С влизането в сила на Закона за социалните услуги се очакват промени и спрямо стандартите при предоставяне на услугите. В „Сборник за качество на социалните услуги за деца и пълнолетни лица, включително и с увреждания по типове услуги, показатели за измерване на ефективността на социалните услуги, както и разработването на система за мониторинг и контрол на социалните услуги“⁽²⁾, в раздела за стандартите за социални услуги резидентен тип за деца, включително и деца с увреждания, в стандарт 9 е посочено, че доставчикът трябва да подготвя децата и младежите за независим начин на живот. В очакваните резултати е разписано, че „младежите са подготвени за независим живот – разбират собствената си роля в обществото, ролята на семейството, обществените услуги и институции“. В тази връзка, се изисква за децата над 14 години да се разработват програми за изграждане на необходимите умения за независим живот, които са свързани с образованието, здравното обслужване, интимността и връзките, трудовата реализация, социалните контакти и др. Както се вижда от посочените области, сексуалното образование и възпитание отново е част от програмите, които би следвало да се реализират в услугите.

Разгледаните документи ясно регламентират нуждата от провеждане на системно сексуално образование и възпитание сред децата и младежите, настанени в Център за настаняване от семеен тип. Те очертават и основните параметри на съдържанието на сексуалното образование и възпитание, провеждано сред тях. Тези въпроси са част както от сега действащото законодателство, така и от предвижданите промени, които да влязат в сила от 2020 г.

Във връзка с необходимостта от провеждане на системно сексуално възпитание сред децата, ползващи услугите в центровете за настаняване от семеен тип, и с оглед на определяне на някои от спецификите на сексуалното възпитание в резидентната услуга, бе проведена анкета с 27 лица на различни длъжности в три центъра за настаняване от семеен тип на територията на община Велико Търново.

Според 56% от анкетираните лица във включените в изследването услуги липсват програми по сексуално възпитание. Приблизително 33% споделят, че в тяхната услуга има разписани програми, които включват и въпроси по сексуално възпитание и образование, а 11% отговарят, че не са запознати с всички програми в услугата. Въпреки че не във всяка услуга има разписана програма, която да регламентира необходимостта екипът да работи за формирането на сексуална култура сред настанените деца и младежи, 78% от изследваните лица посочват, че работят по тези въпроси. Останалите 22% отбелязват, че разглеждат подобни въпроси само когато целият екип прецени, че има такава необходимост.

Един от въпросите в анкетната карта е насочен към установяване на възрастта, при която според персонала децата в услугата започват да водят полов живот. Тук преобладава отговорът, че около 14-годишна възраст децата в

услугите имат интимен партньор (56% от анкетираните). Според 22% от анкетираните лица тази възраст е по-ниска и варира около 12 – 13 г. За останалата част от анкетираните това е твърде индивидуално и не може да се посочи конкретна възраст. Във връзка с тези отговори персоналът на трите услуги смята, че сексуалното възпитание трябва да започне, когато децата са на възраст между 8 и 10 г., т.е. преди началото на сексуалния им живот.

Най-често използваните методи от страна на персонала за сексуално възпитание са беседа, дискусия по различни въпроси, прожектиране на филми и видеоматериали, презентации. Формата за провеждане на срещите и работата с децата е различна, като преобладават индивидуалната работа (67%) и груповата работа с всички деца (55,6%). Едва 33% от анкетираните делят децата на по-малки групи според потребностите и възрастта им. Ролята на груповата работа е безспорна не само в резидентните услуги, където децата живеят в малки групи. Тя има „несъмнена ефективност в сложния процес на развитие на познавателни и социални умения у децата и младежите“, а „в процеса на половото (сексуалното) образование и възпитание на децата и младежите влияе съществено и върху мотивацията за учене“ (Lefterova, 2013). Групата се използва за учене от опита на другите и помага на децата да осъзнаят, че и други имат подобни опасения, въпроси, притеснения и проблеми.

Следващият въпрос от анкетната карта е насочен към установяване на това кои специалисти трябва да работят с децата по въпросите на сексуалното образование и възпитание. На този въпрос респондентите също са посочили повече от един отговор. За 89% това е работа на целия екип. В някои от анкетните карти бе уточнено, че хората, заемащи длъжности като „шофьор“ и „работник поддръжка“, играят важна роля при формирането на сексуална култура на децата в услугата. Това не е изненадващо, защото, от една страна, в резидентните услуги като специалисти работят предимно жени и мъжкият модел на подражание се открива в лицата на допълнителните длъжности, като „шофьор“, „поддръжка сгради“, „пазач“ и др. От друга страна, децата създават доверителни отношения с лица от екипа, които са извън специализирания персонал. Тези лица нямат строго изискващи и санкциониращи функции спрямо децата, създават по-близки и приятелски отношения и в общуването скъсяват дистанцията.

За 67% от анкетираните с въпросите на сексуалното образование и възпитание трябва да се занимават външни специалисти (предимно от Центъра за обществена подкрепа). Спорадични са отговорите, че в услугите по тези въпроси работят и обществени възпитатели и специалисти от Центъра за социална рехабилитация и интеграция.

Темите, по които се работи в изследваните резидентни услуги, са твърде разнообразни, но могат да бъдат обобщени в няколко направления:

полово предавани болести, избор на партньор и сексуално общуване, както и сексуално насилие и експлоатация. Приблизително 11% от анкетираните споделят, че работят и по въпросите за самозадоволяване и рискове и последствия от ранни полови контакти. Въпросът за самозадоволяването намира своето място в резидентните услуги предвид груповия начин на живот и липсата на достатъчно възможности за усамотяване. При въпросите за сексуалното общуване се акцентира и върху интимността и пространството за водене на полов живот. Тези уточнения се налагат поради факта, че в една услуга живеят заедно деца на различна възраст. Те създават интимни контакти помежду си и това изисква дискретност, информираност за рисковете и как да се предпазват, както и ненатрапливо поведение пред останалите деца в услугата.

От своя страна, децата най-често споделят с персонала въпроси, свързани с приятелството и любовта, а относително рядко се търси информация за насилието, полово предаваните болести, бременността и предпазването от забременяване. Обикновено децата от услугата споделят с избрано от тях доверено лице, като изборът на доверено лице зависи от създадените контакти между децата и членовете на екипа.

Срещат ли анкетираните трудности при сексуалното възпитание в услуга-та? Приблизително 45% заявяват, че не срещат трудности, докато 33% признават, че имат трудности при работа по тези въпроси, а 22% – само отчасти. Трудностите се изразяват преди всичко в несериозното отношение на децата към разглежданите теми, проява на безразличие и незаинтересованост и в по-малка степен на притеснение да се говори по тези въпроси, бариери в общуването между възрастни и деца, семейната им история и обремененост, както и липсата на доверителен контакт между децата и екипа. Според анкетираните лица, за да се повиши нивото на сексуална култура и компетентност сред децата и младежите в риск, в сексуалното образование и възпитание би трябвало да се включат повече външни специалисти, между които и медицински работници.

На базата на направеното проучване могат да бъдат изведени следните основни изводи.

1. Сексуалното възпитание, реализирано в резидентната услуга, е конкретизация на половото възпитание и следва да бъде включено в програмата за възпитание на децата и младежите, защото до голяма степен е свързано с подготовката им за самостоятелен и независим живот.

2. При работата с децата трябва да се включи целият екип, като понякога ключова роля може да играят и заемащите общи длъжности.

3. Добра практика е включването на външни лица, които да работят с децата по въпроси от областта на сексуалното възпитание, като особено полезни биха били медицинските работници.

Наред с това екипът на резидентната услуга среща трудности в своята работа, които се изразяват преди всичко в несериозно отношение към темите, притеснения и бариери в общуването. Темите от сферата на сексуалното възпитание все още се приемат за „табу“ и при наличието на значителни разлики между поколенията наличието на тези бариери и притеснения е логично. От друга страна, не бива да се забравя, че голяма част от децата в резидентната услуга поддържат контакти с родители, близки и роднини и често са под влияние и на други ценности и културни различия.

Нуждата от системно сексуално възпитание е осъзната сред работещите в резидентната услуга Център за настаняване от семеен тип. Въпреки наличието на нормативни регламенти всяка услуга е твърде индивидуална и зависи от вътрешните правила и процедури, както и от хората, работещи в услугата.

Резултатите от проведеното изследване категорично показват, че е необходимо да се провежда програма по сексуално възпитание сред настанените деца. При децата и младежите в риск, именно поради тяхната уязвимост, има нужда от целенасочена и системна работа по въпроси от сферата на сексуалното образование и възпитание. Независимо от промените в нормативната уредба сексуалното образование и възпитание заемат важно място при възпитанието на децата и младежите, тъй като играе ключова роля за хармоничното развитие на личността, за формиране на уважение към другия пол, за създаването на взаимно удовлетворяващи партньорства и връзки и стабилни семейства. То е пряко свързано и със сексуалното насилие и сексуалната експлоатация, които са едни от основните проблеми в международен план.

БЕЛЕЖКИ

1. Насоки за алтернативна грижа. Рамка на Организацията на обединените нации.
2. Сборник за качество на социалните услуги за деца и пълнолетни лица, включително и с увреждания по типове услуги, показатели за измерване на ефективността на социалните услуги, както и разработването на система за мониторинг и контрол на социалните услуги (2018), Sofia.
3. Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи“ (2014). София.
4. Наредба за критериите и стандартите за социални услуги за деца, приета с ПМС № 256 от 7.11.2003 г. обн., ДВ, бр. 102 от 21.11.2003 г., в сила от 21.11.2003 г. и посл. изм. бр. 7 от 21.01.2011 г.
5. Националната програма за превенция на насилието и злоупотребата с деца 2017 – 2020 г.

6. Националната програма за превенция и контрол на ХИВ и сексуално предавани инфекции в Република България 2017 – 2020.
7. Стефанова, Е. Половата идентичност на децата – елемент на гражданската и социалната им компетентност. Сборник с доклади от годишна университетска научна конференция на Военен университет „Васил Левски“, 226 – 234.
8. Закон за предучилищното и училищно образование, обн. ДВ, 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016, посл. изм. и доп. 18.07.2017.
9. Закон за социалните услуги (2019). Държавен вестник, 24.

ЛИТЕРАТУРА

- Бостанджиев, Р. (2000). *Сексология и семейно планиране*. София: Знание.
- Златкова-Дончева, К. (2018). *Менторството и децата в риск*. Бургас: Либра Скорп.
- Лефтерова, Б. (2013). Значението на груповата работа за половото образование и възпитание на подрастващите. *Списание на Софийския университет за образователни изследвания*, 3, 115 – 122.
- Попова, С. (2002). *Полово възпитание на учениците (7 – 11 годишна възраст)*. София: Веда Словена – ЖГ.
- Проданов, Г. (2010). *Сексология за всички*. Пловдив: Астра.
- Стефанова, Е. (2017). *Интегриране на половото възпитание в образователно-възпитателния процес*. София: Васил Левски.
- Стракова, Л. (2005). Полово възпитание и развитие. В: *Теория на възпитанието*. София: Веда Словена – ЖГ.
- Тодорова, С. (2014). Някои аспекти на изграждане на позитивна комуникация между учителя и родителя. *Образование*, 6, 89 – 97.

REFERENCES

- Bostandjiev, R. (2000). *Sexologija i semejno planiranje*. Sofia: Znanie.
- Lefterova, B. (2013). Znachenieto na grupovata rabota za polovoto obrazovanie i vazpitanie na podrastvastite. *Spisanie na Sofijskija universitet za obrazovatelni izsledvanija*, 3, 115 – 122.
- Popova, S. (2002). *Polovoto vazpitanie na uchenicite (7 – 11 godischna vazrast)*. Sofia: Veda Slovena – ZG.
- Prodanov, G. (2010). *Sexologija za vsichki*. Plovdiv: Astra.
- Stefanova, E. (2017). *Integrirane na polovoto vazpitanie v obrazovatelno-vazpitatelnija process*. Sofia: Vasil Levski.
- Strakova, L. (2005). Polovoto vazpitanie i razvitie. V: *Teorija na vazpitanieto*. Sofia: Veda Slovena – ZG.
- Todorova, S. (2014). Njakoi aspekti na izgrazdane na pozitivna komunikacija mezdu uchiteli i roditeli. *Obrazovanie*, 6, 89 – 97.

Zlatkova-Doncheva, K. (2018). *Mentorstvoto I decata v risk*. Burgas: Libra-Skorp.

FOR SEXUAL EDUCATION IN SOCIAL SERVICE – RESIDENTIAL HOMES FOR CHILDREN

Abstract. The article presents some basic aspects of sexual education of children and young people accommodated in the residential homes in Bulgaria. The normative regulations that determine the directions of sexual education in these services are examined and the results of a research conducted among the staff of the three homes in Veliko Tarnovo are presented. The need for regular training and activities is justified precisely because of the vulnerability of children and young people as well as the risk situation they were exposed to. Emphasis is placed on the formation of sexual culture and the sexual education conducted in the residential care servicen (Family home), as well as the difficulties faced by the staff in conducting discussions and activities on the issues under consideration.

Keywords: sexual education; residential care; family home; children; young people

✉ **Dr. Mariela Todorova-Koleva, Assist. Prof.**

ORCID: 0000-0002-1978-3063

University of Veliko Tarnovo

Veliko Tarnovo, Bulgaria

E-mail: mariela@ts.uni-vt.bg